

OSMANLI ARAŐTIRMALARI
XX

NeŐir Heyeti — Editorial Board

Halil İNALCIK — Nejat GÖYÜNÇ

Heath W. LOWRY — İsmail ERÜNSAL

Klaus KREISER — A. Atilla ŐENTÜRK

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
XX

İstanbul - 2000

Sahibi : **ENDERUN KİTABEVİ** adına İsmail **ÖZDOĞAN**

Tel : + 90 212 528 63 18 Fax :++ 90 212 528 63 17

Yazı İşleri Sorumlusu : **Nejat GÖYÜNÇ**

Tel : + 90 216 333 91 16

Basıldığı Yer : **KİTAP MATBAACILIK San. ve Tic. Ltd. Şti.**

Tel : + 90 212 567 48 84

Cilt : **FATİH MÜCELLİT Matbaacılık ve Ambalaj San. ve Tic. Ltd. Şti.**

Tel : + 90 501 28 23 - 612 86 71

Yazışma Adresi: **ENDERUN KİTABEVİ**, Büyük Reşitpaşa Cad.

Yümni İş Merkezi 22/46 Beyazıt - İstanbul

AFRİKA'NIN SÖMÜRGELEŞTİRİLMESİ ÖNCESİNDE
RABİH B. FAZLULLAH'IN KURDUĞU SON
BİLÂDU'S-SUDAN DEVLETİ VE FRANSA'YLA MÜCADELESİ

Ahmet KAVAS

Afrika'nın iç bölgelerine XIX. asır boyunca seyahat eden Avrupalıların bu girişimleri bütün kıtanın işgali ve ardından sömürgeleştirilmesini beraberinde getirdi. Aralarında ölümü göze alarak özellikle Bilâdu's-Sudan'ın değişik bölgelerine giderek ilmi keşifler veya ülkeleri adına ticaret antlaşmalar yaptılar. Osmanlı Devleti'nden izin almadan seyahate çıkanlar gerçek kimliklerini gizleyerek birer müslüman seyyah gibi dolaşmak zorunda kalırken izin belgeleriyle yola çıkanlar kıtayı rahatça gezme imkânı buldular. Sağlık nedeniyle hayatlarını kaybedenlerden ziyade mahalli idareciler tarafından asıl maksatları ve gerçek kimlikleri tespit edilerek katledilenler ile yol kesicileri tarafından öldürülenlerin sayısı oldukça fazladır. Görevlerini başarıyla tamamladıktan sonra hatıralarını yayımlayanlar bu bölgelerdeki ticaret hacmi, maden yatakları ve insan kaynakları konusunda ülkelere yeterli bilgiyi sağladılar. Bunlardan yararlanmak isteyen Avrupalı devletler aralarında antlaşmalar imzalayarak kıtayı paylaşmaya başladılar. Bu dönemde Osmanlı Devleti Kuzey Afrika'dan Çad Gölü'ne kadar ve dolaylı olarak Mısır Hidivliği üzerinden Somali'ye kadar geniş bir bölge üzerinde tarihi ve dini bağları sebebiyle hakimiyetini ve nüfuzunu koruyordu. Çünkü Osmanlı padişahını halifeleri olarak kabul eden Bilâdu's-Sudan hanedan devletleri, Habeşistan, Hint Okyanusu sahillerindeki Uman (Zengibar) Sultanlığı gibi devletlerle yakın münasebetler henüz devam ediyordu.

Bu ülkelerin varlıklarının sürdürülmesi için İstanbul'da gerekli tedbirler alınmışsa da kıtanın her tarafına yayılan Avrupalı devletleri diplomatik ve

siyasi yollarla durdurmak mümkün olamadı ve 1912'den sonra Afrika'da Osmanlı Devleti'nin ne hakimiyeti ne de nüfuzu kaldı. Fransa, İngiltere, Almanya, Portekiz, İspanya ve İtalya aralarında yaptıkları antlaşmalar gereği paylarına düşen kısımları işgal ettiler.¹

Bu makalenin konusu olan son Bilâdu's-Sudan Devleti'nin kurucusu Rabih b. Fazlullah 1880-1900 yılları arasında Çad Gölü havzasını bu antlaşmalara göre işgal etmek isteyen Avrupalılar'ı yıllarca durduran önemli bir devlet adamı ve komutandır.² Avrupalılar kadar olmazsa bile Rabih de Afrikalı kimliğine rağmen Çad Gölü civarındaki topluluklar için dışarıdan gelen bir kimse idi.² Bugünkü Sudan'ın başkenti Hartum'da doğan ve kendisini yetiştiren Zübeyr Paşa ve oğlu Süleyman gibi Mısır ordusuyla mücadele etmek

¹ Afrika kıtasının paylaşılması için yapılan anlaşmalar şunlardır: Kongo-Kamerun sınırını belirlemek üzere 15 Haziran 1893'de Fransa-Almanya Antlaşması; 14 Ağustos 1893'te Orta Afrika'daki sınırlar hakkında Almanya-İngiltere Antlaşması; Fransız Kongosu ile Kamerunu'nun sınırlarını sabit hale getirmek için 15 Mart 1894'te Almanya-Fransa Antlaşması; Kongo sınırını sabit hale getirmek için Belçika ile Fransa ve 21 Mart 1899'da Ubangi'den (Oubangui) itibaren Sudan'daki Bahre'l-Gazel'a kadar Fransa tarafından işgal edilen bölgelerin Sudan'daki Mısır-İngiliz idaresine, Bagirmi, Kanem ve Vaday'ı ise Fransa'ya vermek için İngiltere-Fransa Antlaşması gibi kısa zamanda bir çok antlaşma imzalandı. Ancak Bilâdu's-Sudan'ın güney sınırları belirlenemediği için Fransa buralardan daha fazla toprak işgal etmek için oldukça gayret gösterdi. Bak: Paul Armand, "Le partage de l'Afrique", *Bulletin de la Société de Géographie de Marseille*, t. XIV, n.4, 4e trimestre, 1890, s.377-389; J. Du Fief, "Le partage politique de l'Afrique", a.g.e., t.XV, n.1, 1er trimestre, 1891, s.5-8; Henri Brunschwig, *Le partage de l'Afrique*, Paris 1971, Flammarion, 186 s.; J. Amegboh, *Rabih: Conquérant des Pays tchadiens*, Paris 1976, ABC, s. 50.

² Osmanlı Devleti belgelerinde Rabih'in Bilâdu's-Sudan'a gelmesinden itibaren ondan genelde Mısırlı Zübeyr Paşa'nın adamlarından Rabih isminde birisi diye bahsedilmektedir. BOA. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), A.MTZ.DH.TG, 6-67, 1324.5.14.

² Rabih hakkında yazılan eserler: Emile Gentil, *La chute de l'Empire de Rabih*, Librairie Hachette, 1902, 307 s.+2 harita;G. Dujarric, *La vie du sultan Rabih*, Paris 1902; Arbab Djama Babikir, *L'Empire du Rabih*, Paris 1950; Joseph Amegboh, *Rabih: Conquérant des Pays tchadiens*, Paris 1976, ABC, 89; W. K. R. Hallam, *The Times of Rabih Fadl Allah*, Devon 1977; H. Moniot, "Rabih", *Les Africains*, IV, s.285-309. Abdurrahman Dilipak, *Orta Afrika Dosyası*, İstanbul 1985, Ababe, 118 s. (Emile Gentil eserinin giriş kısmında bu çalışmasının sömürge düşüncesine bir katkı sağlayacağını peşinen kabullendiğini belirtmektedir. Rabih'i en yakından takip eden bir Fransız görevlinin yazdığı bu eser her ne kadar kendilerinin haklılığını ortaya koymakta ise de olayları yaşayan birinin hatıraları olması bakımından son derece önemlidir. Joseph Amegboh'un kitabı daha çok E. Gentil'in eserinin ve bu konuyla alakalı bir kaç eserin hikâye edilerek kaleme alınmasından ibarettir.)

yerine Bilâdu's-Sudan bölgesinde faaliyette bulunmayı tercih etti. Bu bölgedeki küçük emirlikleri itaati altına alınca Fransızlarla mücadele etmek zorunda kaldı.

Rabih hakkında bilgi veren kaynaklarda karşımıza birbirinin karşısı iki insan çıkmaktadır. Bir taraftan acımasız, önüne gelen yerleşim yerlerini yakıp yıkan ve insanları katleden bir zalimin tarifi yapılırken diğer taraftan dirayetli, savaşı ve dindar bir kişiliğe sahip bir mücadele adamı olarak takdim edilmektedir. Fransızlar ve kendileriyle işbirliği yaparak bölgeyi ele geçirdikleri esnada yanlarında yer alan Bagirmi ve Bornu sultanlarının ifadelerine dayanmaktadır. İdaresi altındaki topraklarda yaptığı uygulamaların bir çoğu kendisinin yıktığı hanedanlıklarda zaten mevcuttu. Ne köle ticaretinin, ne de buradaki hanedanlar arasındaki kardeş kavgalarının kaynağında onun yer almadığı bu durumların asırlardır mevcut olmasından anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin Bilâdu's-Sudan'daki Dar Fûr, Dar Kutî³, Bagirmi, Bornu, Kanem⁴, Sokoto ve Vaday gibi hanedanlıklarla tarihi bağlarını muhafaza ettiği bir dönemde Rabih ordusuyla Mısır Sudan'ını terkederek bölgenin büyük bir kısmını eline geçirdi. Onun bu ani yükselişinin Osmanlı Devleti'ni de kaygılandırması gayet normaldi.⁵ Kaldı ki onun hakkında saraya ulaşan bilgilerin bir kısmının kaynağı Avrupa gazetelerine ve İstanbul'daki elçilerinin ifadelerine dayanıyordu. Avrupalılar kıtanın her hangi bir yerinde karşılarına çıkan direniş hareketlerini birer eşkıya hareketi olarak takdim ediyorlardı. Rabih hakkında yapılan çalışmalar arasında bugüne kadar Osmanlı

³ 1830'da Bagirmili Ömer isiminde bir emir tarafından kuruldu.

⁴ Bilâdu's-Sudan'ın bir parçası olan ve Bernuh da denilen ülkenin sultanı Şeyh Ebubekir el-Kanemi (1880-1884) vefat edince yerine Şeyh İbrahim el-Kanemi (1884-1885) geçti. Osmanlı Devleti 27 Temmuz 1885 (14 Şevval 1302) tarihinde bu yeni sultana bir name-i hümayun ve hediyeler göndererek kendisini tebrik etmek istedi. Ancak bölgenin siyasi bakımdan karıştığı haberi alınınca İstanbul'dan gönderilen name-i hümayun ve hediyeler Fizan Sancağı'nda yeni hükümdar belirlenene kadar bekletildi. BOA., A.MTZ.DH.TG., 6-67, 1329.5.14. Fizan Mutasarrıfı, Şeyh İbrahim'in akıllı, mütebedeyyin ve hayırsever birisi olduğunu oraya gidip gelen tüccarlardan öğrendi ve bunun da Şeyh Ebubekir gibi Osmanlı Halifesine bağlılığını bildirdi. (BOA, BEO.-A.VRK.DH.TG., 2-50, 1302.10.7)

⁵ Osmanlı Devleti Rabih'in Bornu'da ahalinin şikâyetine sebep olan bir takım icraatlarda bulunduğunu bugünkü Nijer topraklarında yaşayan Osmanlı Devleti'ne bağlılığıyla bilinen Tibu kavmi vasıtasıyla öğrendi. BOA., A.MTZ.DH.TG., 6-67, 1324.5.14. Rabih 1881'de Darfur'u, 1887'de Dar Runda'yı ve 1890'da Dar Fertit'i ele geçirdi. (E. M'Bokolo, *Afrique noire histoire et civilisations XIXe-XXe siècles*, t.II, Paris 1992, Hatier, s.259.)

kaynakları kullanılarak yapılan bir eser yoktur.⁶ Bu makalenin amacı Rabih ve benzeri kimselerin sömürgecilik karşısındaki mücadeleleri konusunda ileride yapılacak araştırmalara bir ışık tutmak olup Osmanlı Devleti'nin Afrika kıtasındaki tabii sınırlarının belirlenmesine ve bunların arka ülkeleri (hinterland) hakkında özellikle XIX. asrın sonu ile XX. asrın ilk on yılındaki askeri, siyasi, ticari ve en önemlisi dini faaliyetlerine bir katkı sağlamaktır. İngiltere-Fransa arasında imzalanan antlaşma sonucunda Trablusgarp vilâyetinin arka ülkeleri kabul edilen Sahra ve Bilâdu's-Sudan'la bağlantısını kesme girişimi karşısında Osmanlı Devleti'nin Paris'te bulunan elçisinden gelen şu belge konunun önemini ortaya koymaktadır:

"... Trablusgarp hinterlandı dahilinde meskun bulunan bunca ehli İslam'ın temin ve teyidi irtibat ve mensubiyetleri ve hududu memâliki Saltanatı Seniyye'nin tecâvüzâtı ecnebiyyeden mahfuzunun esbab ve vesâ'ili kaviyesinin istihsali..." gerekmektedir. Yine:

"... zikrolunan hinterland dahilinde bulunan bazı mahallere memurîni mülkiye ve askeriye ile ulemadan bazı zevâtın izâmı fevâidi siyasiyeyi mucip olacağı sefir-i müşârün- i'teyhin cümlei işârından ve Erkanı Harbiye ümerasından intihab ve ferman buyurulacak bir zatın mahalline gönderilmesi ve lisan ve mahalli ahvâliyyeye jandarmalar terfiki iradei seniyyeyi şehriyâri olup..." denilmek suretiyle bu bölgelerin ihmal edilmemesi ciddi şekilde düşünülmekteydi.⁷

Günümüz Sudan devletinin batısında XIX. asrın ikinci yarısında büyük fildişi ve köle tüccarı olarak tanınan Zübeyir Rahma Mansur Paşa (1830-1913)⁸

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde değişik fonlarda rastlanan belgelerle bu dönem hakkında oldukça tafsilatlı bilgilere rastlamak mümkündür. Bu belgeler tam metin olarak bulunabildiği gibi sadece özetlerinin bulunduğu defterlere de rastlanabilmektedir. Mesela A.MTZ.DH.TG. (Trablusgarp Kataloğu), 6-67, 1329.5.14 (13 Mayıs 1911) tarihli belge Trablusgarp Valiliğince Bilâdu's-Sudan bölgesinde meydana gelen son yıllardaki olaylar hakkında Fizan sancağı arşivindeki belgelerin özetlerinin istenmesi üzerine bir çizelge hazırlandı. Mutasarrıf 1869-1902 tarihleri arasında konuyla ilgili tespit ettiği belgelerin yeni bir tasnifini yaparak özetlerini gönderdi. Bunlar Kavar, Tibesti, Bornu, Kanem, Vaday, Kanem, Bagirmi sultanlıkları ile Rabih'in bölgedeki hareketleri ve Fransızlarla olan mücadeleleri hakkındadır.

⁷ BOA., Yıldız Maruzat Defteri, n.8272, 13 Cemaziyelahir 1317.

⁸ Güneydoğu Sudan'da köle ticaretiyle meşgul olan Arap taciri ve devlet adamı. Sudan'ın kuzeyinde doğdu ve eğitimini burada tamamladı. Bu ülkeye seyahat eden Avrupalılara muhafızlık yapmak ve daha sonraki yıllarda köle ticareti ile meşgul olmak üzere 1856'da güney Sudan'a gitti. 1867'de kendi başına hareket etmeye başlamışsa da iki yıl sonra hidiv

ve Rabih ilk önce batılı seyyahlardan Flemenk asıllı Alexandrine Tinné⁹ isimli bir bayan seyyahın muhafızlığını yaptılar. Bu seyyah Kahire'ye dönüşünde elindeki silâhları Zübeyr Paşa'ya verince o da Sudan'ın henüz Mısır tarafından işgal edilemeyen bölgelerinden güneydeki Bahre'l-Gazel'e inerek burada kendine ait bir idare ve bilhassa köle ticaretini devam ettirebilmek için özel bir ordu yetiştirdi. Mısırlılar Zübeyr Paşa ile mücadele etmektense onu bu bölgede hidiv naibi ilân ederek kendisine paşalık unvanı verdiler. Aldığı kölelerden bazılarını azat ederek kendi hizmetine alan Zübeyr Paşa bunları ordusunda komutanlık makamına kadar getiriyordu. 1846'da Hartum'da doğan Rabih'i de köle olarak aldığı ve bir müddet sonra azat ederek en önemli komutanları arasına dahil ettiği batılı tarihçilerce bildirilmektedir.¹⁰ Ancak Sadık el-Müeyyed Paşa'ya göre Rabih b. Fazlullah Sudan'ın Sinnar bölgesindeki Ca'li kabilesi emirlerinden alim bir zatın oğlu idi. Onun doğumundan önce çıkan Mısır savaşında babası vefat ettiği için küçük yaşta Zübeyr Paşa'nın hizmetine alınmış ve onun terbiyesi ile yetişmişti.¹¹

tarafından bölgenin Mısır'ın idaresine girmesini sağladı. 1873'te Bahre'l-Gazel valisi tayin edildi ve bir yıl sonra Darfûr'u Mısır'ın idaresine girdirdi. Burada Akdeniz sahilindeki El Gïof ve Bingazi'ye yapılan ticaret açısından sorumlu oldu. Mahalli reislerle de işbirliği yaparak askeri bir güce kavuştu. Güneye doğru ilerlemek istediğinde büyük bir direnişle karşılaştı ve daha da önemlisi köle ticaretini yasaklayan Mısır-Sudan idaresinin baskıları artınca hedefleri boşa çıkmıştı. 1875 yılında bazı durumları Hidiv İsmail Paşa'ya şikâyet etmek için Kahire'ye gidince alıkonuldu. Ancak kendisine verilen paşalık unvanı sayesinde Mısır Hükümetinde değişik görevlerde bulundu. 1899'da Sudan'a döndü ve İngiliz-Mısır idaresinde hükümet danışmanı oldu. (M. R. Lipschutz, "al-Zubayr Rahma Mansur", *Dictionary of African Historical Biography*, Berkeley 1989, University of California Press, s.255; Elikia M' Bokolo, s.209). Abdurrahman Dilipak onun bir müddet İstanbul'da kaldığından bahsetmekte ise de bu bilgiyi herhangi bir kaynağa dayandırmadığı gibi Rabih'i de onun oğlu olarak zikretmektedir ki bu doğru değildir. (s.26-38).

⁹ Alexise diye de bilinir ki daha sonra Fizan'ın merkez şehri Merzuk'a geldi ve burada uzun süre ikametinden sonra maiyetindeki iki hristiyan memur ve muhafızlığını üstlenen Tevanklarla Bilâdu's-Sudan istikametinde yola çıktı. Ancak bir müddet sonra maiyetindeki iki kişiyle birlikte Tevanklar tarafından öldürüldü. BOA., A.MTZ.DH.TG., 6-67, 1324.5.14.

¹⁰ E. Gentil, s.234-235.

¹¹ Sadık el-Müeyyed Paşa, *Afrika Sahray-ı Kebirinde Seyahat*, İstanbul 1314, Alem Matbaası, s.112. (Sadık el-Müeyyed Paşa'ya göre bir müddet Zübeyr Paşa ile değişik çarpışmalara katıldıktan sonra Bilâdu's-Sudan bölgesine geçerek bu bölgede savaştı. Elli yaşını aşkın uzun boylu, bünyesi zayıf, yüzünde kesikler bulunan, kırmızımsı renkli, sağlam ahlaklı, mütevazı, müteyeyyin, güleç yüzlü, cömert, gayretli ve adalet sahibi bir zattır.). Abdurrahman Çaycı ise Arbab Djama Babikir'in *L'empire du Rabih* (s.7) adlı eserini kaynak göstererek verdiği bilgide onun Hartum'un Halfaya şehrinde doğduğunu, Func kabilesinden bir

Sudan'daki Mısır ordusunda yedek asker olarak yetiştirilen Rabih 1862-1878 tarihleri arasında Bahre'l-Gazel'in Mısır'ın idaresine geçmesinde ve yine 1874'de Darfûr'un da aynı şekilde idare altına alınmasında önemli görevlerde bulundu.¹³ Darfûr valisi Zübeyir Paşa 1875 yılında bölgedeki bazı gelişmeleri hidive şikâyetinde bulunmak üzere Kahire'ye gitti. Ancak hidiv onun geçmişteki faaliyetleri ve sahip olduğu gücü dolayısıyla geri dönmesini sakıncalı bularak Kahire'de görevlendirip yanında alıkoydu. Yerine geçen oğlu Süleyman Mısır ordusunun Sudan'daki birliklerinin komutanı ve Hartum valisi Gordon Paşa tarafından Darfûr valiliğinden alınarak Bahre'l-Gazel valiliğine gönderildi. İngiliz komutanlardan Rodolo Gessi Paşa buranın mahalli reisi İdris Uld Dabtar'ın şikâyeti üzerine Süleyman'ı görevden alınca on dört komutanıyla birlikte Mısır ordusuna karşı cephe aldı. Bunlarla mücadele edemeyeceğini anlayan Süleyman hayatlarının bağışlanması şartıyla teslim olma konusunda komutanlarına danıştı. Müşavirliğini ve 1876-1877 tarihleri arasında onun adına Bandia valiliği yapan Rabih ile birlikte mücadelenin devamını isteyen beş komutanın dışındakiler teslim olmaya karar verdiler. Onun tarafına geçen beş komutan da kısa süre içinde gizlice yanından ayrılarak bölgedeki Arap reislerle teslim oldular. Durumu öğrenen İngiliz Gessi Paşa bunları buldukları yerde yakalattı ve Bahre'l-Gazel'deki pazar yerinde astırdı. Bir müddet sonra Süleyman dahil diğerlerini de yakalatarak kurşuna dizdirdi. Zübeyir Paşa'nın ordusundan geriye komutan olarak sadece Rabih ve bin civarında asker kaldı. Mısır-İngiliz işbirliği içindeki Sudan ordusuyla Darfûr ve Bahre'l-Gazel'de mücadele edemeyeceğini bildiğinden batıya doğru ilerlemeye karar verdi.¹⁴

Rabih önce Zübeyir Paşa'nın askerlerini etrafında toplayarak onların reisi oldu ve 1879 senesinde Çad Gölü istikametine doğru emrindeki 800 kadar *basinguer* de denilen askerle hareket etti.¹⁵ Çad ile Kongo arasındaki dağlık

melez olduğunu ve çocukluğunda mahalle mektebine gittiğini ve yirmi yaş civarında Mısır ordusuna girdiğini bildirmektedir. (Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Ankara 1995, Türk Tarih Kurumu, s.95.)

¹³ J.F. Ade Ajayi ve Michael Crowder, *Atlas historique de l'Afrique*, Paris 1992, s.130-131. (Eserin orijinali İngilizce olup Catherine Coquery-Vidrovitch tarafından yeniden gözden geçirilerek Fransızca olarak yayınlanmıştır.)

¹⁴ J. Amegboh, s.29-35.

¹⁵ E. M'Bokolo, s.259. Basinguer XIX. yüzyılın ikinci yarısında Mısır-Sudan ordusundaki askerlere verilen isim olup daha çok ticaret mallarının bulunduğu yerler ile kışlalar ve köle tacirlerini muhafaza ile görevlidirler.

bölgelerde "hareket halinde bir imparatorluk" kurarak Bandia'daki Bangasu'nun güneyindeki Ubangi ırmağı ile Çad Gölü'ne dökülen Hadejia ırmağı arasındaki yerlere ve kuzeyde Vaday'ın hakimiyetindeki bölgelere seferler düzenledi. İlk önce Dar Fertit'e yerleşti. 1882-1884 tarihleri arasında Gribingui nehrinin kaynağının bulunduğu bölgeyi kendisine merkez yaptı. 1885'de Kaza Kazangba'ya saldırmasına rağmen Mandjia topluluğu tarafından yenildi. Bir yıl sonra Sara topluluğu ülkesini ele geçirerek buraya yerleştiyse de 1887'de An Timan'da yapılan savaşta Vaday kuzeydoğu yolunu Rabih'e kapattı. 1888 yılında Sudan Mehdisi'ne tabi olarak onunla birlikte çarpıştı. Ancak daha sonra Nil tarafına geri dönmekten vazgeçti ve Şari Nehri bölgesine yerleşmeye karar verdi. Avuk (Aouk) vadisine 1889'da bir baskın düzenleyen Rabih 1889'a kadar Vaday Sultanlığı'na bağlı bulunan ve vergisini ödeyen Dar Kutî'nin hakimi Kober'i tahtından indirerek yerine yeğeni Muhammed Senüsi'yi geçirdikten sonra Aralık ayında burayı terketti. Yeni emir Brazzaville'den yola çıkan ve Sahra'yı geçerek Cezayir'e ulaşmak isteyen Fransız Crampel ve heyetinde bulunanları 8 Nisan 1891'de öldürdüğünden dolayı bu olayla adını duyurduğu gibi ele geçirdiği silâhları da Rabih'e devretti.¹⁶ Ancak bölgenin Fransızlar'ın eline düşmesinden sonra öldürme emrini Rabih'ten aldığını itiraf edecek¹⁷ ve daha sonraki yıllarda el-Hac Tekrur ve Azreg isimli iki adamını Fransa'ya gönderecek kadar onlara yakınlaştı.¹⁸

Rabih, 1888'de (1306) Doğu Sudan'daki Mehdi adıyla bilinen ve Mısır'ın İngiliz subaylar tarafından komuta edilen ordusuyla mücadele eden ve müstakil devletini kuran Muhammed Ahmed ile işbirliğine girmişti. Çünkü her ikisi de Avrupalıların işgaline karşıydılar. Ancak Rabih bölgede tek hakim güç olamaya çalışan Mehdi'nin kendisi hakkındaki kanaatlerini öğrenince münasebetleri koptu ve tekrar Bilâdu's-Sudan'a doğru ilerleyerek müstakil hareket etmeye devam etti.¹⁹ Gerçi 1898'de Mehdi Hartumlu Zeynelabidin ve Caban isminde

¹⁶ J.F. Ade Ajayi ve Michael Crowder, s.130.

¹⁷ Grech, "Etude sur Dar Kouti au temps de Snoussi", *Bulletin de la Société des Recherches Congolaises*, IIIème année, n.4, 19-54. Muhammed Senüsi'nin ismi bizzat babası tarafından verildiği için meşhur Senüsi tarikatına bağlanmasından dolayı alınmış bir isim değildir.

¹⁸ E. Gentil, 102.

¹⁹ Sadık el-Müeyyed Paşa onun herhangi bir yabancı devlet adına veya o bölgedeki Senüsiler ile Sudan Mehdisi adına hareket edildiğine dair bilgi olmadığını Traplusgarpli tüccarlara dayanarak iddia etmektedir (s.118).

iki kişiyi yeniden münasebet kurmaları maksadıyla gönderince önce bu teklife sıcak bakan Rabih daha sonra bu kişilerden Mehdi'nin asıl niyetinin kendisini öldürterek askerlerine ve ordusuna el koyacağını öğrenince onunla beraber olmaktan tamamen vazgeçti.²⁰

Dar Kûti 'nin hakimi Muhammed Senûsi'nin kızı Hatice ile Rabih'in oğlu Fazlullah evlendi. Şari Nehri bölgesini topraklarına katınca Muhammed Senûsi'nin kendisine bağlılığı daha da arttı. Bunun karşılığında Rabih'e her altı ayda bir defa 40 köle ile aynı değerde fildişi vergi vermeyi kabul etti. Onu yeni silâh ve mühimmatla teçhiz ederek tahtında bırakıp tekrar batıya doğru ilerledi.²¹

Bu arada Sudan Mehdisi de batıya doğru ilerlerken Vaday topraklarını almak istiyordu. 1888 yılı Haziran ayında Rabih Vaday'a karşı Salamat'ta güneyden bir de saldırı gerçekleştirmişti. Hatta 1883-1893 yılları arasında Dar Kuti ve hatta Bagirmi'nin burayla olan irtibatlarını kesmeye çalışmıştı. Çünkü bu bölgeler Vaday'ın fildişi, devekuşu tüyü ve altın ticaretinde önemli rol oynamakta hatta ona belli miktarda vergi vermekteydiler. Rabih'in bölgeye hakim olmasından sonra Bornu ile Trablusgarp arasındaki ticaret yolu bir müddet kapandı.²² Özellikle Vadaylılar ile Kanem'i ellerinde bulunduran Evlad-ı Süleyman kabilesi birlikte hareket ederek Rabih'in hakimiyetindeki Bornu'nun Trablusgarp ile mevcut ticari münasebetlerini kesmeye çalıştılar.²³

Rabih'in ele geçirmek istediği önemli ilk devlet şüphesiz Bagirmi sultanlığıydı.²⁴ Çünkü o ana kadar kırka yakın küçük emirliği hakimiyetine almıştı.²⁵ Sultan Abdurrahman Gavrang emrindeki binlerce askerine güvenerek onunla işbirliği yapmayı reddettiği gibi bağlı olduğu Vaday Sultanı ile diğer komşusu Bornu Sultanını kendisine yardım etmeye çağırırdı. Fakat düşmanı Rabih daha güçlü olup efendisi Zübeyr Paşa'nın Mısır-İngiliz ordusundan

²⁰ Jean-Louis Triaud, II, *La légende noire de la Sanûsiyya: une confrérie musulmane sharienne sous le regard français (1840-1930)*, Paris 1995, Editions de la Maison des Sciences de l'homme, s.605; E. Gentil, s.235.

²¹ Grech, 19-54.

²² Jean-Louis Triaud, I, s. 461, 462-465.

²³ a.g.e., I, s. 523.

²⁴ Rıza Kurtuluş, "Bagirmi", *DİA*, IV, s.423-424; R. Capot-Rey, "Bagirmi", *EIFr2*, I, s.937-938.

²⁵ Sadık el-Müeyyed Paşa, s.114.

kazandığı askeri tecrübelerle sahipti.²⁶ Sultan Gavrang 1893 yılı sonbahar mevsiminde ülkesinin ikinci önemli şehri Mancafa'da (Manjafa) beş aylık muhasaranın ardından²⁷ yenileceğini anlayınca başşehri Masenya'ya kaçarak canını zor kurtardı. 300 tüfeği ele geçirildiği gibi bir çok insanı da esir aldı. Ancak bu yerleri 1894'te Vaday Sultanı Yusuf (1874-1898) tekrar kendisine bağladıysa da²⁸ Rabih yeniden saldırarak buraya hakim olunca Gavrang bundan böyle bölgeyi ele geçirmeye çalışan Fransızlarla işbirliği yollarını aradı. Bagirmi saldırısı esnasında Vaday ve Bornu Sultanlıklarından istenen yardımlar gerektiği kadar gelmediği için Rabih burayı ele geçirmekte fazla zorlanmadı. Bagirmi'nin merkezine girdiğinde Trablusgarp, Bingazi ve kazası Ucalu'dan yirmi kadar tüccarın burada bulunduğunu gördü.²⁹ 30 Ekim 1897'de kendi bölgesinin himaye edilmesi için Brazzaville'den ticari münasebetler kurmak üzere gelen Emile Gentil'le antlaşma imzaladı.³⁰ Bundan böyle Fransızlar onun idaresindeki bölgelere istedikleri gibi girip serbestçe dolaşabileceklerdi.³¹

Bagirmi'den sonra Rabih'in ele geçirmeyi planladığı ikinci sultanlık emir Salih'in idaresindeki Makariler'in bölgesi Logone idi. Emir barış içinde hakimiyetine girmesi için yaptığı çağırımı önce kabul etti ve kendisine gönderilen adamlarını iyi karşıladı. Fakat gece olunca şehrin kapılarını kapatarak onları bırakmak istemedi. Bu duruma kızan Rabih bir gün sonra Logone önüne gelecek Salih'ten teslim olmasını ve şehir merkezini terk ederek kenar mahallelerinden birisine yerleşmesini istedi. Böylece Rabih'in asıl hedeflerinden birisi olan Bornu Sultanlığını hakimiyeti altına alma yolunda son engel de aşılmıştı. Komutanlarından Osman Uld Salih'i her biri 200 askerden ibaret beş silâhlı bölükten müteşekkil birliğin başında Logone'de bırakarak Bornu üzerine yürüdü.³² Bu arada bölgede faaliyet gösteren Royal Niger Company isimli

26 J. Amegboh, s.28.

27 Sadık el-Müeyyed Paşa beş günlük muhasaradan sonra ele geçirildiğinden bahsetmektedir. s.114.

28 Bagirmi'ye 1892'de saldırdı. (Mark R. Lipschutz, s. 196); E. Gentil, s.235.

29 Sadık el-Müeyyed Paşa, s.114.

30 Jean-Louis Triaud, I, s.527. (Abdurrahman Gavrang 1883-1918 yılları arasında Bagirmi sultanı olarak kaldı.), s.528.

31 E. Gentil, s. 82.

32 J. Amegboh, s.23-24.

İngiliz şirketiyle alış veriş yapmak için ticari ilişkiler kurdu. Hatta İngilizler o günlerde Mısır üzerinden onunla başka anlaşmalar yapmak istiyorlardı.³³

Rabih Bornu'yu ele geçirmek için son hazırlıklarını yaptı. Çad Gölü'nün batısında bugün aynı isimle yer alan ve Nijerya federal devletindeki otuz altı eyaletten birisi olan Bornu yaklaşık bin yıllık tarihi bir geçmişe sahipti.³⁴ XII. yüzyılda Kanem Sultanlığı, XIX. yüzyılın başında Sokoto Sultanlığı ve son olarak da Rabih'in kurduğu devletin sınırları içinde kaldı. Bagirmi sultanlığını aldıktan sonra Bornu Hakimi Haşim'e (1885-1893)³⁵ bir mektup göndererek anlaşmak istedi. Askeri gücüne güvenen ilim, irfan sahibi ve alimlerle sohbet eden Rabih Bornu hakimi bu teklifi reddedince aralarında savaş çıktı. Yedi adet dağ topu yanında çok fazla sayıda ateşli silâhlarla teçhiz ettiği düzenli ordusunda Haşim'in 6.000 askeri bulunuyordu. Fakat bu ordu daha ziyade ani saldırılarla düşman üzerine baskın düzenleyen Rabih'in birlikleri karşısında fazla dayanamadı. 8 Mayıs 1893 tarihinde yapılan Ngala Savaşından sonra Bornu'nun başşehri Kukava düştü.³⁶ Rabih güçlü Bornu ordusunu uyguladığı başarılı savaş taktiğiyle yenmiş ve bölgenin en büyük sultanlığının geriye kalan topraklarını 1894'te ise tamamen fethetmişti.³⁷

Burada bulunan yüz elli kadar Trablusgarp ve Bingazili tüccarın elinde satmak üzere bulundurdukları Martini ve Wincshter silâhları alırken diğer ticaret mallarına dokunmadı. Yabancı bir memlekette buldukları halde neden savaşa girdikleri sorulunca Bornu Hakimi Haşim'in zoruyla bunu yapmak zorunda kaldıklarını söylediler ve affedildiler. Onları asıl sıkıntıya sokan husus ahaliden şehri boşaltmalarını ve bütün mallarını yanlarına alarak güneye

³³ J.F. Ade Ajayi ve Michael Crowder. s.130.

³⁴ Davut Dursun, "Bornu", *DİA*, VI, 293-295; C.E.J. Whiting, "Bornu", *EIFr2*, I, s.1297-1299.

³⁵ Kasım1885/Rebiülevvel 1303 tarihinde Haşim b. Ömer el-Kanemi'nin Sultan II. Abdülhamit'e Bornu'nun Osmanlı Devleti'ne ve halifesine bağlı olduklarına dair mektubu. (BOA, YEE, 30/332-51/78)

³⁶ Bilâdu's-Sudan'ın en büyük şehirlerinden birisi olan Kukava'nın o günkü nüfusu 60.000 civarında bulunuyordu ve bölgenin en işlek ticaret merkezlerinden birisi idi. Hevsa devletleri, Kavar, Fizan-Trablusgarp, Akdeniz ve Nil nehri arasında kalan büyük bir coğrafi alanın tüccarları buraya devamlı geliyordu. Surlarla çevrili şehirde Kanuri, Arap, Tevarık, Kotoko ve Bagirmililer başta olmak üzere bir çok ırktan insanlar yaşamaktaydı. Joseph Amegboh, s. 24-26; Sadık el-Müeyyed Paşa, s.114.

³⁷ Jean-Louis Triaud, s. 459; E. Gentil, s.236.

doğru gidileceğinin bildirilmesi oldu. Geride kalanların mallarına ise el konulacaktı. Trablusgarplı tüccarların mallarını taşımak için çok sayıda deveye ihtiyaç olduğundan mallarının çoğunu alamadılar ve Rabih'in askerleri geride kalan devekuşu tüyü, fildişi gibi bırakılan mallara el koyduktan sonra Kukava'yı kısmen yaktılar.³⁸

1880-1894 tarihleri arasında Nana'nın küçük bir köyünde kurduğu kendi birliğiyle başlattığı mücadelenin meyvelerini alan Rabih sırasıyla Banda, Dar Runga, Dar Kutf, Sara ve Şari ve Bornu'yu topraklarına kattı. İki büyük sultanlık ve bir çok emirlikten oluşan hakimiyet alanındaki bölgede kendi devletini kuracak güce kavuşmuş oldu.³⁹

Bundan sonra Rabih Çad Gölünün güneyine doğru harekete geçti ve Şari vadisinde su ile erzak temini daha kolay olan Dikva'ya ilerledi.⁴⁰ Kurduğu 20.000 kişilik üniformalı ordusunu daima silâh altında tutuyordu.⁴¹ Tarihi

³⁸ Sadık el-Müeyyed Paşa bu tüccarlardan Muhammed b. Rihal, Muhammed Huriye, Muhammed Zeklam, Muhammed Salim el-Filâfi ve el-Hac Abdullah Bileşhur isimli kimseleri bizzat dinleyerek başlarından geçenleri öğrendi. Bunların anlattıklarına göre tüccarlardan bir kısmı burada vefat ederken bir kısmı da Sudan'a kaçmıştı. Rabih'la birlikte Dikva'ya gidenler ondan iltifat ve ikram görmüşlerdi. Hatta bunlarla her bir görüşmesinde sırasıyla önce iki yüz cariyeye, ardından iki yüz köle, başka bir defa iki yüz koyun, elli inek ve çok miktarda zahireyi hediye olarak vermişti. Hatta ülkelerine dönmek için izin istediklerinde kendilerine cariyeler ve yüklerini taşıyabilmeleri için develer ile Vaday topraklarına kadar bunları muhafaza etmek için adamlarını görevlendirmişti. Ancak Vaday sultanı bunların ellerindeki cariyeye ve malların bir kısmına el koymuştu. Toplam on beş tüccar ise değişik yollardan Trablusgarp ve Bingazi'ye ulaşabilmişti. s.115-119.

³⁹ J. Amegboh, s.28.

⁴⁰ a.g.e., s.35.

⁴¹ Sadık el Müeyyed Paşa Rabih'in ordusunda bir kısmı putperest çoğunluğu müslüman 15.000 asker bulunduğundan bahsediyor. Bunları geçtiği yerlerden toplamaktaydı. El-Müeyyed Paşa onun bu tavrını Timurleñk'e benzetmesi her ikisinin de geçtikleri mahallerdeki insanları aileleriyle birlikte götürmelerindendi. Dolayısıyla onun bölgesinde insanların sayı bakımından fazla olmadığını belirtiyor. Askerlerin elinde 4.000 adet Martini, Winchester, kapaklı ve Remington marka ateşli silâh bulunmaktaydı. Bunun dışında yine Bagirmi'yi ele geçirince burada aynı miktarda eski model tüfeklere sahip oldu. Bornu'yu alınca ele geçirdiği silâhlarla bu rakam çok daha arttı. Ayrıca devamlı yanında bulundurduğu iki üç yüz kadar silâh ustasıyla eski model çakmaklı silâhları kapsüllü silâhlara çevirtirmekte olup silâh konusunda kendisi de bilgi sahibi olduğu söyleniyordu. Adamları atılan fişekleri toplayıp yeniden doldurmakta ve herhangi bir şekilde boş dolu fişek zayi edenler idam da dahil ağır cezalara çarptırılabilmekteydi. Tüfeği olmayan askerler ise ok, yay ve mızrak gibi basit aletlerle savaşa katılıyorlardı. Savaş esnasında kendisi yeşile yakın, emirleri ise beyaz veya kırmızı renkte ve üzerinde kelime-i tevhit yazılı bayraklar taşıyorlardı (s.112-113).

Kukava şehrini kendisine merkez yapmak yerine buraya altı gün mesafede bir nehir kenarında, havası ve suyu bol olan mevkide Dikva şehrini kurarak Bornu'nun yeni merkezi yaptı. XX. asrın başında buranın nüfusu 15.000'e ulaşmıştı.⁴²

Rabih Dikva'da bulunduğu esnada başta tahtından ettiği Haşim olmak üzere Zinder, Kuno ve özellikle o dönemde Bilâdu's-Sudan'ın en büyük devleti olan Sokoto sultanlarına birer mektup yazarak kendisine tabi olmalarını istedi. Bu mektuba Haşim dışındakiler müspet cevap verdiler.⁴³

Sultan Haşim'in yeğeni Şeyhu Kiyari 1893'te onu korkaklıkla itham etti ve öldürerek yerine geçti. Kendisiyle anlaşan Haşim'in Kiyari tarafından Gumsa köyünde öldürülmesi Rabih'i kızdırdı. Kiyari'nin intikam alma duygusu yanında Rabih'in da onu itaat altına alma arzusu her iki tarafı tekrar karşı karşıya getirdi. İlk saldırıda aralarında oğlu Fazlullah'ın da bulunduğu başarısız komutanlarını bizzat kendisi cezalandırarak her birisine yüzer kırbaç vurdu. Komutanları daha dikkatli çarpışarak Kiyari'yi yendiler. Başta Bornu sultanının kardeşi de dahil olmak üzere bir çok kimse esir alındı. Rabih her iki kardeşin aileleriyle birlikte Dikva'da ikamet etmelerini istedi. Kiyari kendisinin korkak olmadığını ve verilecek cezanın uygulanmasını istedi. Bunun üzerine 1893'te idam edildi ve cenazesi bizzat Rabih'in emriyle Dikva'da düzenlenen büyük bir merasimle kaldırıldı. Bornulular Fransızlar tarafından öldürülene kadar yedi sene onun idaresinde yaşadılar.⁴⁴

Dikva'nın güneyinde iki gün mesafede Bukar isiminde bir hakim in idaresinde Mandara denilen küçük bir emirlik vardı ve Rabih'e itaat etmeyi reddetmişti. Buranın mutlaka alınması gerekiyordu. Çünkü Mandara emirliği Rabih'e karşı Sokoto Sultanlığı veya güneyden kuzeye doğru ilerleyen İngilizlerle bir

⁴² Jean-Louis Triaud, I, 475; Catherine Coquery-Vidrovitch, *Histoire des villes d'Afrique noire des origines à la colonisation*, Paris 1993, Albin Michel, s.246-247. Rabih burada bir şehir kurarak bütün idari binaları ile göçebe olan devletini buraya yerleştirdi. İnşa ettiği sarayının etrafında 1.000 adet oda bulunuyordu. Bugün bir turizm merkezi olan şehir İngiliz sömürgesi döneminde geri planda kaldı.

⁴³ Sadık el-Müeyyed Paşa, s.116.

⁴⁴ E. Gentil, s.236; J. Amegboh, s.39; Trablusgarp'tan gelen 14 Nisan 1895 (19 Şevval 1312) tarihli bir belge ile "Kiyari'nin Rabih'i öldürdüğü, Rabih'in adamlarının da Kiyari'yi öldürmeleri üzerine bunun kardeşinin de Rabih'in adamlarını Bornu'dan kovduğunu" şeklinde yanlış bir haber alınmıştı. BOA., A.MTZ.DH.TG, 6-67, 1324.5.14.

antlaşma yaparsa stratejik bir konum kazanabilirdi. Böylesine muhtemel bir gelişmeyi engellemeyi düşündü. Ancak dağlık bir bölgede bulunan emirin ikamet ettiği Mora şehrini almak çok zor olduğu için Rabih ordusunun burada fazla zayıat vermesini istemiyordu. Bir savaş hilesi ile Bukar'a Vaday Sultanı adına bir mektup yazılarak bölgenin büyük bir kısmını elinde bulunduran Rabih'e karşı kendisine yardım edeceğini haber verdirdi. Mektubu götüren Faki Naim adlı adamı Mora'da kaldığı sürede burası hakkında her türlü bilgiyi aldı. Arbab Babikir isimindeki komutanı bu bilgiler üzerine sefer hazırlıklarını yaptı ve Mandara'nın kolayca alınmasını sağladı. Emir Bukar ise Dikva'ya götürülerek burada mecburi ikamete tabi tutuldu.⁴⁵

Her geçen gün daha fazla güçlenen Rabih meşhur Sokoto Sultanlığını da topraklarına katmak için hazırlanıyordu. Osman don Fûtî'nin kurduğu bu devletin başında bulunan sultan Muhammed Bello'dan memnun olmayan yeğeni ve aynı zamanda Rabih gibi Mehdi'nin hareketin sıcak bakan Hayatu b. Said (Hayatü don Saidu)⁴⁶ ile beraber önce Bornu ardından da Sokoto Sultanlıklarını ele geçirmek için yeni bir cihat hareketi başlatmak üzere anlaşmışlardı.⁴⁷ Rabih kızı Havva'yı iyi eğitim görmüş, son derece hoş davranışlı ve dindar bir kişiliğe sahip olan Hayatu ile evlendirdi. Sokoto'ya karşı yapılacak

⁴⁵ J. Amegboh, s.42-43.

⁴⁶ Osman b. Fûtî'nin büyük oğlu. Nijerya'nın kuzeyindeki Sokoto Sultanlığında doğdu. Bugünkü Kamerun ile Nijerya arasında bulunan güneydeki Adamava bölgesine gitti ve burada Sudan Mehdisi'nin Merkez-i Sudan'daki temsilcisi gibi hareket etti. Ancak buranın emiri Zubeyru (ö.1903) sapık bir tarikat olarak gördüğü Mehdi hareketine bölgesinde müsaade etmeyince kendisi gibi Mehdi taraftarı olan Rabihle anlaştı. Fakat 1898'de araları açılınca çıkan savaşta öldürüldü. (M. R. Lipschutz, "Hayatu İbn Sa'id", s.83).

⁴⁷ Bilâdu's-Sudan'ın güneyinde yer alan Kanem-Bornu Sultanlığı yaklaşık bin yıl devam ederek Afrika tarihindeki en uzun yaşayan devletti. XIV. asra kadar Kanuri ırkının ve XIX. asrın başına kadar ise Sefava ırkının idaresinde kalan ülkede Şeyhu Muhammed el-Emin el-Kanemi (ö.1835) Şeyhu hanedanlığını kurdu ve 1845'te Osman b. Fûtî tarafından oğlu Şeyhu Ömer (1835-1880) tahtan indirilerek Sokoto sultanlığına katıldı. Ancak Şeyhu sultanlığı geleneği 1893'teki Rabih'in hakimiyetine kadar devam etti. (M. R. Lipschutz, "Kanem-Bornu", s.99-100.); Joseph M. Cuoq, *Les Musulmans en Afrique*, Paris 1975, Maisonneuve et Larose, s.310; Sadık el-Müeyyed Paşa'ya göre Hayatu'nun Rabih'le Dikva'da görüşmeye geldiği esnada burada bulunan Trablusgarplı tüccarlar onun Rabih'in isteğiyle mi yoksa Sokoto Sultanının emriyle mi geldiğini öğrenememişlerdi. Ancak Rabih tarafından kendisine hürmet edildiğine şahit olmuşlardı. Yine de Hayatu'nun şayet Rabih Sokoto'ya girecek olursa buna karşı çıkmayacağını bildirmesi aralarında bir anlaşma yapıldığını göstermektedir. Kaldı ki Rabih için Sokoto kadar hatta ondan daha önemli olan Vadayı topraklarına katmaktı. s.116.

saldırı da çok insan öleceğini anlayan Hayatu bir müddet sonra bu antlaşmadan vazgeçti. Rabih onu cezalandırmak için üzerine oğlu Fazlullah'ı gönderdi ve Kuseyri yakınında yapılan savaşta öldürüldü. Böylece Sokoto üzerine yapmaya karar verdikleri saldırı gerçekleşmedi.⁴⁸

Muhammed b. Ali es-Senüsi'nin Cezayir'de başlayan Hicaz bölgesi ve Trablusgarp üzerinde yoğunlaşan hareketinin özellikle oğlu Mehdi Senüsi (1859-1902) zamanında Bilâdu's-Sudan'la münasebetleri gittikçe artmıştı. Rabih konusunda da girişimlerde bulunmaya başlayan Mehdi Senüsi iki defa bizzat onunla görüşmek üzere adamlarını gönderdi. İlk olarak 1895'te Dikva'ya gelen el-Hac İsa Fritis isimli bir tacir 1897 yılı haziran ayına kadar burada kaldı. Senüsiler'in ileri gelenlerinden olan bu şahıs kapanan ticaret yolunun Bingazi-Bornu arasında açılması konusunda Rabih'le görüşmeler yaptı. Henüz o dönmeden 1896 yılı sonuna doğru Dikva'ya bu defa Muhammed es-Sünni geldi. Rabih'e Mehdi Senüsi'den haber getirerek kendisini ciddiye almasını, Allah'ın yolundan sapmamasını ve insanlara eziyet etmemesini tavsiye ettiğini aksi takdirde cezasız kalmayacağından bahsediyordu.⁴⁹ Aslında doğu Sudan'daki Mehdi hareketi kadar önemli olan Senüsilik hareketi Bilâdu's-Sudan'daki iç barışın sağlanması için gayret gösteriyordu. Bagirmi Sultanı Abdurrahman Gavrang Ticani tarikatına, Vaday Sultanı Yusuf ise Senüsi tarikatına bağlı iken Rabih daha ziyade kendi başına hareket eden bir kimseydi. Bornu'yu ele geçirince Mehdi Senüsi gibi bir önderin manevi desteğini hissetmişse de bölgedeki rakiplerinin aynı yaklaşım içinde olmaları onun doğrudan Senüsiliğin etkisine girmesini engelliyordu. Gerçi Senüsiler'in Rabih ile görüşme yapması Vaday Sultanı Yusuf tarafından tenkit edilmekte ve düşmanın silâhla teçhiz edilmesini eleştiriyordu.⁵⁰

Fransızlar'ın Afrika içlerine doğru ilerlemelerini geciktiren Rabih artık yok edilmesi gereken bir hedef haline gelmişti. Mısırlı Şerif Maḥamat Salih isimli seyyahla ona mektup gönderen Zübeyir Paşa bölgesine gelen Avrupalılar'a iyi davranmasını istedi. Bu beklenti Rabih'in ne kadar ciddi tehlikelerle karşılaşacağına habercisi gibiydi. Mart 1899'da Ferdinande de Béhagle

⁴⁸ E. Gentil, s. 249-250.

⁴⁹ Jean-Louis Triaud, I, s. 479-480; Muhammed es-Sünni 1898'de bu defa Vaday'da Sultan İbrahim'in (1898-1901) bulunduğu Abeşe'ye uğradı. (Joseph M. Cuoq, s.291.)

⁵⁰ Jean-Louis Triaud, I, s. 524-525.

isminde bir Fransız seyyah ticari antlaşmalar yapmak üzere geldiği Bornu'dan Dikva'ya geçti. Kendisine gayet iyi muamelede bulunan Rabih'le birkaç defa görüştü. Bir taraftan Almanya, İngiltere ve Fransa arasında imzalanan ve içinde onun bölgesinin de dahil olduğu bütün Bilâdu's-Sudan'ın taksim edildiğini harita üzerinde göstermesi⁵¹ diğer taraftan Dikva'da çok serbest dolaşmasına müsaade edilmesi üzerine gördüğü her şeyi kaydetmesi herkesi şüphelendirdi. Rabih'le yaptığı son görüşmede ticari konuların dışına çıkması ve elinde bulunan harita üzerinde bazı toprakları Fransa'ya aitmiş gibi göstermesi üzerine tutuklandı. Yaklaşık beş ay sonra bu defa Ubangi bölgesinde Fransa'nın özel görevlisi olarak bulunan Emile Gentil adındaki Fransız ise Rabih'in elinden kurtulan Bagirmi sultanı Gavrang'la ticari anlaşmalar imzalamak bahanesiyle bölgeye geldi. Kendilerine Çad Gölü civarının yolunu açacak ve Rabih'i yok edecek bir himaye anlaşması imzaladılar. Hakimiyeti altındaki Kotoko etnik grubu reislerinin bu Fransız'a yardım ettiklerini öğrenen Rabih onları görevlerinden alarak Dikva'da hapsedti. Hatta Bagirmi'ye yaptığı ve Masenya'yı aldığı ikinci saldırının sebeplerinden birisi de Gavrang'ın bu girişimidir.⁵²

Bagirmi Sultanlığı Rabih'e karşı bir çok defa Fransızlar'dan yardım istedi ve işbirliğini sürdürdü. Bölgede Rabih'in konumu Fransa'nın yaptığı ikili antlaşmalar gereği ele geçirmeyi istediği bölgelerin durumunu tehlikeye soktu. Onun muhalifleriyle daha çok ticari antlaşmalar bahanesiyle başlattıkları girişimlerine "Rabih'e karşı himaye edilmeleri" maddeleri de eklendi. Böylece bölgeye yapacakları seferleri haklı sebeplere dayandıran Fransızlar 1899 yılı Temmuz ayında Togbao'da ilk defa onunla karşılaşarak büyük bir çarpışmaya girdiler. Togbao/Niellem Savaşı'nda Fransız birliğinden Bronnet, astsubay Martin, teğmen Durand-Autier ve Senegalli denilen Afrika yerlisi askerler ile Bagirmili askerlerden önemli bir kısmı ölümlerine uğradı. Fransızlar'ın saflarında çarpışan sultan Gavrang da dahil olmak üzere bir çok yaralı vardı.⁵³

51 J.F. Ade Ajayi ve Michael Crowder, s.130.

52 J. Amegboh, s.43-47.

53 E. Gentil, s.129-130; Rabih bu savaş esnasında Dikva'da yerine bıraktığı oğlu Fazlullah'a bir mektup yazarak Ferdinand De Béhagle'yi Pazar yerinde asmasını emretti. 15 Ağustos 1899 tarihinde bu Fransız görevli asıldı. (J. Amegboh, s.50). Fransızlar'ın Batı Afrika'nın işgalinde kullandıkları ve "Sénégalais-Senegalli" denilen askerler genel manada Bilâdu's-Sudan'dan topladıkları çoğu Afrika yerlisi savaşçı kimselerdir. E. M'Bokolo, s.290.

Fransızlar'ın ağır kayıplar vermekle birlikte bölgeden çekilmeye niyetleri yoktu. Aynı yıl 29 Ekimde bu defa Kuno (Kouno)'ya saldırdılar ve Rabih'in önemli komutanlarından Osman Şeyhu, Faki Ahmed ve Uld İbrahim şehit edilirken Arbab Babikir yaralandılar. Düşman tarafında ise astsubay Passel öldürülürken teğmen Galland, teğmen Kieffer, yüzbaşı Robillot, yüzbaşı De Lamothe, çavuş Cathala isimli subaylar yaralandı. Yine 30 kadar Senegalli asker öldürülürken 100 civarında da yaralı vardı. Fransa tarafındaki toplam 344 kişilik birlikten 46 ölü ve 106 yaralı bulunuyordu. Kuno Savaşı Rabih'i de çok zayıflattı ve birkaç gün sonra burayı boşaltmak zorunda kaldı. Çünkü karşısındaki düşman silâh bakımından çok üstün olduğu gibi bölgedeki bütün muhaliflerini yanına alarak birlikte saldırdı ve onun karargâhına bir günde 45.000 kurşun ve 400 top güllesi atıldılar. Rabih geride kalan askerlerini ve yaralıları nehir üzerinden Logone'ye taşıdıktan sonra yerine bıraktığı oğlu Fazlullah'ın bulunduğu Dikva'ya geçti. Her iki tarafta bundan sonraki savaş için hazırlık yapmaya ve mühimmat teminine başladılar. Rabih'in Trablusgarp ve Hevsa ülkelerine silâh almaları için gönderdiği adamları ise geri dönemeditler. Fakat Fransa bütün hazırlıklarını yaparak Afrika'nın farklı bölgelerinde bulunan ordularından takviye birliklerini Rabih'in üzerine sevketmekte gecikmedi.⁵⁴

Aynı yıl Kasım ayında Kanem'deki Gure (Goure)'ye gelen yüzbaşı Golland burada Rabih ve Vaday sultanlığından ülkesinin topraklarını geri almak isteyen Elif Zeraf'ı Kanem sultanı ilân etti. Bu arada Senegal'in Saint-Louis kentinden hareket eden ve Nijer'in Zinder bölgesine ulaşan ve önceleri Voulet-Chanoine⁵⁵ idaresinde iken daha sonra Joalland-Meynier'in idaresine verilen Batı Afrika birliği batıdan, Cezayir'den güneye doğru inen Foureaulamy idaresindeki Sahra birliği kuzeyden ve son olarak Kongo'nun Brazzaville şehrinde hareket eden Emile Gentil idaresindeki Orta Afrika birliği güneyden

⁵⁴ E. Gentil, s.139-177; J. Amegboh, s.52-58, 69; Abdurrahman Çaycı bu savaşta Rabih'in Fransızlar'a karşı Osmanlı Bayrağı açtığını bahsetmekte ise de (s.96) bizzat bu savaşta bulunan Emile Gentil'in eserinde böyle bir kayıt bulunmamaktadır.

⁵⁵ Bu birlik bugünkü Nijer devletinin Say kentinden Zinder şehrine giderken o kadar çok zulüm yaptı ve yüzlerce masum kadın, yaşlı ve çocuğu hunharca öldürdüler. Onların bu tavrından Fransa dahi rahatsız olarak Klobb isminde bir albayı birliğin başına gönderdi. Ancak onu da öldüren Voulet ve Chanoine burada bağımsızlık iddia etmeye başladılar. Temmuz 1899'da emirlerindeki askerleri tarafından öldürülene kadar zulümlerine devam ettiler. Guy de Bosschère, *Autopsie de la colonisation*, Paris 1967, Albin Michel, s.220.

gelerek Kuseri yakınında tek bir ordu halini alarak savaş düzenine girdiler. Ordunun komutası binbaşı Lamy'ye verildi. Yaklaşık yirmi senedir Sahra bölgesinde en önemli askerlerini kaybeden Fransızlar bu savaşa fazla önem verdiler.⁵⁶ Genelde subayların Fransız askerlerin ise tamamına yakınının Afrika yerlisi hatta çoğunun müslüman olduğu birliklerin bölgeye sevkinin amacı sadece Rabih ve ordusunu yok etmektir.

Rabih'in bulunduğu bölge henüz Almanya'nın kontrolüne girmemesine rağmen yapılan antlaşma gereği onun toprağıydı. Aralarında bir sıkıntı çıkmaması için daha önceden tedbirlerini almaya çalışan binbaşı Lamy Zinder'e geldiğinde Rabih'in Bornu'yu ele geçirmesinden sonra son sultan Haşim'in oğlu Ömer Sanda'yla karşılaştı ve onu tekrar Bornu tahtına oturtmak üzere antlaştı. O da buna mukabil Bagirmi sultanı Gavrang'a bir mektup yazarak bir an evvel kendi topraklarına geçerek ortak düşmanları Rabih'e karşı birlikte mücadele etmeyi teklif etti. Böylece Fransa uluslararası bir antlaşmayı bölgedeki sultanlarla kurduğu münasebetlere dayalı olarak çiğneyecek ve Rabih'e saldıracaktı.⁵⁷

Bütün hazırlıkları tamamlayan Fransızlar ikinci saldırı için 2 Mart 1900 tarihine kadar beklediler. Önce Kuseyri'ye saldırdıklarında Fazlullah hemen Logone'ye çekildi. Rabih bu kadar güçlü bir orduyla ilk defa karşılaşıyordu. Eğer Bilâdu's-Sudan'daki devletlerden birisi ile savaşacak olsa mutlaka kazanacağından emin görünüyordu. Mücadelesine başladığı ilk yıllardan itibaren kendisinden insan ve mühimmat bakımından güçlü ordulara ani baskınlar yapıyor ve düşmanını yeniyordu. Ancak bu defa hem düşman aşırı mühimmat sağlamış hem de bölgede kendisine karşı olan emirlerin güçlerini yanına almıştı. Rabih durumunun iyi olmadığını kendisi de biliyordu. Bu topraklar kendilerine ait olduğu halde Fransızlar tarafından işgal edilerek onların kanunlarına göre yönetileceğini anladı. Yine de korkakça teslim olmak

⁵⁶ İlk defa 1881 yılında albay Flatters ve 500 kişilik birliği Cezayir'den ülkenin Bilâdu's-Sudan'a giden yol üzerindeki Haggar Tevarklarının (Touareg) yaşadığı bölgede Şeyh Ahitagıl tarafından yok edilmişti. Crampel (1891'de Dar Kut'i'de öldürüldü), Cazemajou (1897'de Zinder'de öldürüldü), Bretonnet ve Ferdinande de Béhagle da bölgede öldürülen Fransızlar arasında yer almaktadır. (E. Gentil, s.204); J.F. Ade Ajayi ve Michael Crowder, s.130.

⁵⁷ E. Gentil, s.209-210; J. Amegboh, s.71-73.

yerine silâhı bırakmadan ölmeyi tercih etti.⁵⁸ Savaş bütün hızıyla başlamış ve Fransızlar yaklaşık 1000 silâhlı asker ve değişik çapta dağ toplarıyla saldırıyorlardı. Şehrin etrafındaki surlar bu toplarla yıkılırken bazı Fransız birlikleri şehre kadar girdiler. İlk günkü bu zorlu çarpışmanın ardından Rabih'in geri çekilerek Kuseri'yi boşaltmakta olduğu haberleri gelmeye başladı. Fakat onun her zaman uyguladığı ani baskın taktiğini uygulaması muhtemeldi. Kısa sürede uygulamaya koyan Rabih'in birlikleri aniden bastırdılar ve yüzbaşı Cointet'i öldürdükleri gibi ordunun komutanı binbaşı Lamy'i de göğsüne isabet ettirdikleri kurşunla ağır yaraladılar. Savaşın komutası yüzbaşı Robillot'a devredildi.⁵⁹ Fransız subaylardan teğmen Galland ve teğmen Meynier yaralananlar arasındaydılar. Fransızlar toplam 19 ölü 53 yaralı verdiklerini Rabih'in ise yaklaşık 1000 askerini bu savaşta kaybettiğini iddia etmektedirler.⁶⁰

Fakat çok geçmeden Fransız karargâhına Rabih'in vurulduğu ve hatta öldürüldüğü haberleri geldi. Emile Gentil ve diğerleri kampa getirilen ve bir sopa ucuna geçirilmiş kesik başın Rabih'e ait olduğunu bizzat onu gören ve yanında bulunan eski askerlere sorarak tespit ettiler. Özellikle Fransızlarla yaptığı ilk savaşta esir aldığı Senegalli topçu asker Samba Sall'ın teşhisiyle başın ona ait olduğu kesinleşti. Rabih'in öldürülmesini tamamen kendi iradeleri dışında Abdullah Calo isminde Senegalli bir asker tarafından gerçekleştirildiğini açıkladılar. Fransızlar Kuseri içinde gezdirdikleri kesik başı şehrin pazar yerine koyarak teşhir ettiler. Gövdesini ise Şari nehrine attılar. Rabih'in öldüğü gün Fransız birliği komutanı olan ve bu savaşta yaralanan binbaşı Lamy de öldü. Aslında Rabih'in mevkilerini terk ederek Fransızlar'ın üzerine yürümeseydiler bulunduğu mahallerde yenilmeleri pek mümkün değildi. Fransızlar ve Senüsilerin de onu örnek alarak uyguladığı ve Mısır etkisiyle yetiştirdiği ordusunun ani baskın düzeni çok etkiliydi. Rabih şehit edildikten sonra geride kalan ordusu önce Dikva'ya çekildi. Ancak Fransızlar 1 Mayıs'ta burayı da ele geçirdiler. 2 Mayıs'ta ise Yüzbaşı Reibell Fazlullah'ın kampına kadar ulaştı ve bütün mühimmatını aldı. 7 Mayıs'ta Rabih'in oğullarından Niebe ölürken Fazlullah kaçmayı başardı.⁶¹

58 a.g.e, s.63-74.

59 E. Gentil, s.211-214.

60 a.g.e., s.219-220.

61 a.g.e, s.224-245; J. Amegboh, s.75-77.

Böylece Fransa Çad Gölü bölgesindeki en büyük engelini kaldırarak işgal faaliyetlerini yeniden hızlandırdı. Önceleri Fazlullah'ı takip etmekten vazgeçtirmeler de onun İngilizler tarafından babasının yerine sultanlığının tanınması ve onlarla görüşmesi üzerine yeniden harekete geçtiler ve 23 Ağustos 1901 tarihinde Bornu'nun güney doğusundaki Gujba'da yapılan savaşta öldürüldü.⁶²

Osmanlı Devleti Bilâdu's-Sudan'daki geçen son hadiseler hakkında Fizan mutasarrıflığı vasıtasıyla şu şekilde haberdar edilmişti:

"Sudan'daki (Bilâdu's-Sudan) Fransa müfreze-i askeriyesi geçen bahar Bornu'yu zapt ve hakimi Rabih'i katl ve evvelce merkum tarafından katl edilmiş olan Bornu hakiminin oğlu hakim nasp ile Bornu'da yüz elli kadar asker bırakıp müfreze-i mezkure Sudan (Bilâdu's-Sudan) içerisine doğru gitmiş ise de o sırada 3.000 kadar müsella hademe ve tevabiiyle Sudan-ı Mısrî cihetine firar eden Rabih'in oğlu Fazlullah bu kere yine avdet ve Bornu'ya hücum ederek ahaliyi mahalliyeden ekserisi dahi Fazlullah'a muavenet etmeleriyle tekrar Bornu'yu zapt ile icrayı hükümete başladığı ve hakimi sabık firaren Kanem'e gittiği gibi Bornu'daki elli kadar Fransız askerinin dahi firar ettiği geçen şubatın onunda o cihetten Fizan'a gelen bir kabile tarafından mevsûkan haber verildiği Fizan mutasarrıflığından bildirilmiş ve bu haberin tamamıyla sihhate makrûn olmadığı keyfiyeti vesaiti saire ile derdesti tahkik bulunmuş olduğu maruzdur. 17 Mart 1901- Trablusgarp Valisi".⁶³

Rabih engeli kalktıktan sonra kendileriyle anlaşarak ona karşı Fransızlarla mücadele eden Bagirmi ve Bornu sultanlıklarına eskiden beri hakimiyetleri altında bulunan topraklar verilmedi. Hatta bugünkü Kongo, Kamerun, Orta Afrika, Nijer ve Çad ülkelerin ortasında kalan bu bölgenin tamamındaki topraklar Fransız Ekvator Afrikası adıyla tek bir sömürge idaresi altında toplandı. Böylece Fransa Afrika'da elde edebileceği en geniş topraklarına kavuşmuş oldu. Kuzey Afrika dahil eskiden bu tarafa yaklaşık bin yıldır müslümanlar tarafından idare edilen bu memleketlerde sömürgecilik başladı. Bunun bilincinde olan Fransa başta Dışleri Bakanlığı bünyesinde kurduğu "Direction des Affaires Musulmanes – Müslüman İşleri İdaresi" başta olmak

⁶² J.F. Ade Ajayi ve Michael Crowder, s.130; Rabih ve oğullarının öldürüldükleri haberi Fizan Mutasarrıflığına Tibu Kavar'da (Nijer) bulunan Osmanlı memurları tarafından haber verildi. BOA., A.MTZ.DH.TG, 6-67, 1324.5.14.

⁶³ BOA, Yıldız Sadaret, 431/140, 28.11.1318.

üzere bir çok yardımcı kuruluş ve araştırma merkezi vasıtasıyla desteklediği "İslam siyasetini" uygulamaya koydu. Bu arada işgal edilen bölgelere misyonerler de kısa zamanda intikal ederek özellikle yeni İslamlaşma hareketleri yasaklanarak putperestler üzerinde hıristiyanlaştırma faaliyetlerini başlattılar. Fransa Devleti sahip olduğu müslüman ülkelerin yüzölçümlerine dayalı olarak kendisini dünyadaki en geniş müslüman bölgelere sahip devlet ilân etti.

Fransa karşısında mücadele eden Batı Afrika'da Moritanyalı Maalayneyn, Senegalli Muhammed Lamine, Mali ve Gineli el-Hac Ömer Tall (ö.1862) ve Samori Ture (ö.1900), Büyük Sahra'da Haggar Tevarıkları reisi Şeyh Ahitagil Muhammed b. Yunus (ö.1902), aslen Cezayirli olan ancak Osmanlı idaresindeki Trablusgarp vilâyeti sınırları içinde tarikatını kurarak geliştiren Muhammed b. Ali es-Senüsî (ö.1859), oğlu Mehdi Senüsî (ö.1902) ve yeğeni Ahmed Senüsî (ö.1933) müslüman önderlerin her biri büyük zaferler kazandılar. Ancak hem kendi bölgelerindeki rakipleri, hem Fransa'nın çok üstün ateşli silâhlara sahip olması ve hepsinden önemlisi vatanlarını savunurken arkalarında haklarını savunabilecek Osmanlı Devleti dışında herhangi bir güçlü İslam Devleti bulamadılar.

Rabih'in 1893'ten itibaren topraklarını durmadan genişlettiği devleti bir kaç ay içerisinde dağıtıldı. Bilâdu's-Sudan'daki son bağımsız devletin yıkılmasıyla büyük sultanlık dönemi de kapanmış oldu.⁶⁴ Bornu İngilizler ve Fransızlar arasında ikiye bölünerek güneyi bugünkü Nijerya topraklarında kuzeyi ise Nijer devleti sınırları arasında kaldı. İngilizler eski Bornu sultanlığını yeniden ihya ettiler.⁶⁵

Rabih'in okuma yazma bilmediğini iddia eden Emile Gentil'in aksine 1893 tarihli bizzat kendi eliyle yazdığı bir metin 1962'de yayınlandı.⁶⁶ Rabih askerlerini Zübeyir Paşa'nın Sudan'da iken Mısır ordusundan edindiği tecrübelerine göre eğitti. Bu nedenle yerliler onun askerlerini Turgu/Türk (Tourgou) diye isimlendirmekteydiler.⁶⁷ Rabih'in ordusunda değişik markalarda toplam 5000 civarında tüfek vardı.⁶⁸

⁶⁴ Guy de Bosschère, 221.

⁶⁵ M. Hiskett, "Râbih b. Fadl Allâh", *EIFr2*, VIII, s.369; M. Lipschutz.

⁶⁶ Vincent Monteil, *L'Islam noir*, Paris 1968, Seuil/Esprit, s. 300.

⁶⁷ E. Gentil, s.42 dipnot.

⁶⁸ a.g.e, s.121.

Sudan'dan gelerek Çad Gölü bölgesini çok kısa zamanda ele geçiren Rabih bunu ordusuna verdiği askeri düzenle sağladı. Kare şeklini alan askerlerinden en iyi silâh kullananları etrafına alıp onları onar onar birbirlerine zincirle bağlıyordu. Savaş başladığında askerler yüzüstü sürüne sürüne ilerleyerek düşman saflarına yaklaşmaktaydılar. Hem kendisi hem de müslüman askerleri beyaz sarık bağlarken putperest olanlar ise kendi örflerine göre giyinirlerdi. İki metre yüksekliğinde yaptırdığı bir mekâna çıkarak elindeki dürbünle gözetlediği savaşı bizzat kendisi idare etmekteydi. Herhangi bir şikâyet meydana geldiğinde derhal davayı huzurunda hallederek emrine itaat etmeyenleri idam ettirirdi. Elini kimseye öptürmemekle birlikte eğer birisi öpmüşse o da karşısındakinin elini öperdi.⁶⁹

Rabih sadece savaş yapma kabiliyeti olan bir kimse olmayıp aynı zamanda ele geçirdiği bölgeleri idare etme konusunda da kabiliyet sahibiydi. Bornu'yu ele geçirdikten sonra şehir devlet yapısına son vererek Dikva'da kurduğu merkezi idare etrafında diğer bölgelerdeki mahalli emirleri yerlerinde tutarak buraya bağladı. Fakat her birini takip etmek için önemli adamlarından birisini denetleyici olarak görevlendirdi. Kurduğu devlet düzeni feodal olmaktan ziyade tek merkezli bir idareydi. Rabih yeni bir vergi sistemi getirmeyi de ihmal etmedi. Her eyaletten toplanan vergilerin ve savaşlardan alınan ganimetlerin yarısı bizzat kendisine gönderiliyordu. Diğer yarısı ise o mahaldeki vali ve askerlerinin komutanına devredilerek kullanmaları sağlanıyordu. Bazen de savaşlardan alınan ganimetlerin tamamını kahramanlık gösteren komutanlarına vermekteydi. Beytûlmali vergi, savaş esirleri ve çeşitli cezaların kefaletle affedilmesi esnasında ödenen paralarla zenginleştirdi.⁷⁰ Bunları şahsi menfaatlerine kullanmayıp bir hazine oluşturarak silâh alımında, bina inşasında ve gıda dükkanları açmakta kullandı. Birkaç yıl içerisinde idaresine geçirdiği Bornu'nun zenginliği o kadar artmıştı ki Fransızlar eğer bir müddet daha burayı ele geçirmemiş olsalardı ahalinin onun idaresinden çıkmayacağını düşünüyorlardı.

Şüphesiz Rabih'ten geriye kalan en önemli eser kurduğu ve Bornu'nun ikinci önemli merkezi olan Dikva şehridir. Orta Afrika'da kısa zamanda merkezi bir konuma geldi. Niebe ve Fazlullah isimli oğullarının sarayları buradaki diğer binalardan hemen farklılık göstermekteydi. Ancak buranın Almanya'ya verilen

⁶⁹ Sadık el-Müeyyed Paşa, s.114.

⁷⁰ a.g.e., s.118; J. Amegboh, s.40.

bölgede yer alması Fransa için bir kayıptı. Kısa zamanda Bornu'nun tarihi başşehri Kukava'nın yerini alarak Afrika kıtasının her tarafından farklı renklerden ve ırktan insan çekmeye başladı. Trablusgarplı, Fizanlı, Bagirmili tüccarlar yanında Hevsa, Fulani (Pöl) ve Nil bölgesinden Cellaba soylular buraya sıkça uğramaktaydılar. Pazar yerinde bölge ahalisi için gerekli olan her türlü Avrupa malları bulunmaktaydı.⁷¹

Onun devletinin yıkılmasıyla Fransızlar bir taraftan onun hazinelerini yağmalarken diğer taraftan eğittiği ordusundan geriye kalan askerleri kendi birliklerine dahil ederek epeyce miktarda insan gücü elde ettiler. Bilhassa 1912'de Vaday'ın ve 1913-1914 ise Çad'ın tamamının işgalinde bu askerleri kullandılar.⁷² Doğusundaki Sudan Mehdisi veya kuzeyindeki Muhammed Mehdi Senüsi gibi manevi güce dayanarak değil bütün başarılarını askeri tecrübelerine borçluydu. Batı Afrika'da yine Fransızlarla mücadele eden Almami Samori Ture gibi savaşlarda barut ve ateşli silâh kullanmanın önemini biliyordu ve ordusunu teçhiz etme konusunda her şeyi yapabilecek tabiatında bir komutandı.⁷³

Rabih Bornu'yu ele geçirdikten sonra başşehri Dikva'da kurduğu büyük devletinde İslam'ın emirlerinin sıkıca takip edilmesine başladı. Putperestlik adetlerini ve alkollü içkileri yasakladı. Suç işleyenleri köle olarak satmak ta dahil ölüm cezasına kadar her türlü şekilde cezalandırırdı. Adaletin sıkı bir şekilde uygulanmasına dikkat edilerek hırsızlık yapanın eli kesilmekteydi.⁷⁴

Osmanlı Devleti'yle doğrudan bir alaka kurmayan Rabih'in müslümanların halifesi olarak Osmanlı Sultanı'nı gördüğü ve ona hayır duada bulunduğu ifade ediliyordu.⁷⁵ Gerçi Osmanlı Devleti onunla resmi bir irtibata girmediği için kendisine ne "sultan" gibi unvanlar ne de kurduğu devlete "Rabih Devleti veya Rabih İmparatorluğu" gibi isimler vermedi. Ondaki bahsederken genellikle

71 E. Gentil, s. 247.

72 Fransızlar Vaday istikametine ilerlemeye başlayınca Osmanlı Devleti'nin buranın işgaline karşı tedbir alınması konusunda II. Abdülhamid'in iradesi mevcuttur. (.. Bâb-ı Alice bu babda bir an evvel bir karar itihazıyla hukuk ve menafii devletin vikayesi ve o havalideki memaliki islamiyenin yedi ecanibe geçmemesi esbabının istihsali ...), İrade-i Hususiye-1317, hususi n.48, 18 Receb 1317; J.F. Ade Ajayi ve Michael Crowder, s.130.

73 J. Amegboh, s.77.

74 a.g. ., s.40.

75 Sadık el-Müeyyed Paşa, s.118.

"Rabih nam şahıs", "Bornu'yu ele geçiren Mısırlı Zübeyr Paşa matuflarından birisi" veya nadiren de olsa "Bornu hakimi" diye bahsedilmekteydi. Onun Senüsiler'le kurduğu yakınlığın neticesinde Osmanlı Devleti adına Fransızlarla çarpışmak üzere görevlendirildiğini dahi ileri sürenler bulunmaktadır.⁷⁶

Sadık el-Müeyyed Paşa savaş sonrası ele geçirdiği bölge ahalisini kendisiyle beraber gittiği mahallere taşımasından dolayı Rabih'ı "Timurlenk"'e benzetirken Avrupalılar ise "Rabih Devleti, Rabih İmparatorluğu ve kendisine de Sultan Rabih, İmparator Rabih" diye tavsif etmektedirler. Fransa kralı Napolyon'a benzeterek "Napoléon noir-Siyah Napolyon" diye isimlendirenler de mevcuttur.⁷⁷

Bilâdu's-Sudan Rabih'in öldürülmesinden sonra topyekün işgal sürecine girdi. 8 Mayıs 1901'de Vaday'ın işgal edilmek üzere olduğu haberi İstanbul'a Trablusgarp üzerinden iletildi. Bornu'nun Fransızlar tarafından işgali 24 Ekim 1911/11 Teşrinisani 1319'da Trablusgarp valiliğine Fizan Mutasarrıfı tarafından bildirildi. Fransa Bornu'yu işgal etmek için Bagirmi sultanıyla işbirliği yapmaktaydı ve 21 Mart 1901 tarihinde Bornu'dan çekilen Fransız askerleri bahsi geçen sultan tarafından yeterli miktarda asker gücü aldıktan sonra tekrar Bornu'ya gelerek burayı ele geçirdikleri öğrenilmişti.⁷⁸

Aslında Rabih'e karşı yapılan savaş Çad Gölü bölgesi civarında kendi hakimiyetini kuran bir sultanı yok etmekten ziyade onun bölgede kuracağı

⁷⁶ BOA, İrade-Hususiye-1311, 111, 25.2.1311; BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat, 413/140, 28.11.1318; Abdurrahman Çaycı bu bilgiyi Y. Urvoy'un *Histoire de l'Empire du Bornu*, Paris 1949, (s.127) adlı eserine dayalı olarak vermektedir. (s.96). Rabih'in Fransızlarla çarpışması esnasında yanında Türk bayrakları bulundurmasını herhangi bir kaynağa dayandırmadan veren Çaycı onun son zamanlarda Türklerle münasebet kurma ihtimalinden bahsetmektedir (s.96). Şayet Osmanlı memurları tarafından böyle bir irtibat kurulsa büyük ihtimalle Fizan Sancağı üzerinden kurulmuş olmalıydı. O takdirde de Fizan Mutasarrıfları ondan "Rabih isminde birisi" diye bahsetmezlerdi. Bize göre Rabih'in yanında bulunan bayraklar Zübeyr Paşa'dan kendisine devredilmiş olabilir. Yine Osmanlı hakimiyetindeki topraklarda faaliyet gösteren Senüsiler ile Trablusgarplı tacirler vasıtasıyla oraya götürülebileceği gibi Bornu'nun işgali esnasında asırlardır burası ile kurulan yakın münasebetler neticesinde gönderilen hediyeler arasında ele geçirilmiş de olabilir.

⁷⁷ Nejat Göyünç, "Max Freiherr Von Oppenheim ve Eserlerinde II. Abdülhamid Dönemine Ait Bilgiler", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1994, Edebiyat Fakültesi Basımevi, s.13-27.

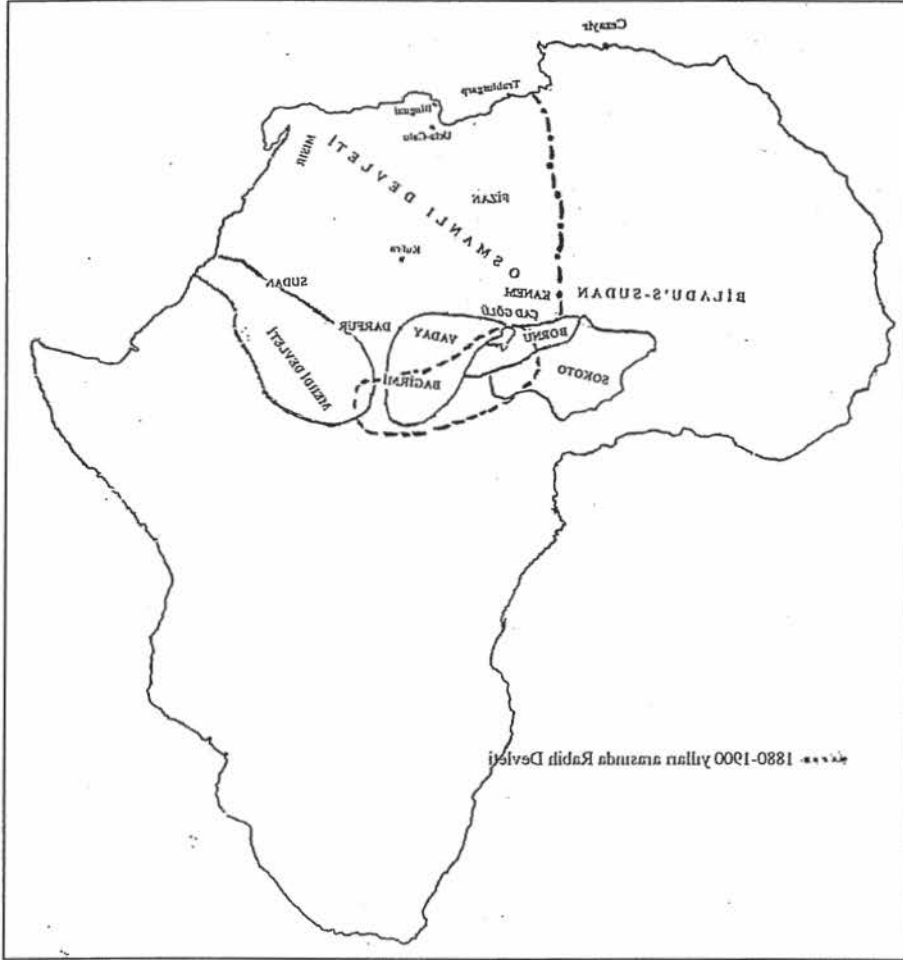
⁷⁸ BOA., A.MTZ.DH.TG., 6-67, 1329.5.14.

kuvvetli bir İslam devletini engellemekti. Fransız emperyalizmi Batı Afrika ve Çad bölgesinde mücadelelerini İslam'a dayandıran Ahmedu, Samori ve Rabih gibi üç güçlü devlet adamının direnişiyile karşılaştı.⁷⁹ Emile Gentil Avrupalı devletlere tavsiyelerde bulunarak bölgedeki bu direniş hareketleri her ortamda birer fanatik müslüman "le fanatique musulman" ayaklanması diye göstermek gerektiği üzerinde durmaktaydı. Bilâdu's-Sudan'ın doğusunda Mehdi hareketi, kuzeyinde Senüsilik hareketi ile ortalarında şayet Rabih devleti güçlü bir konuma gelirse asla bölgede Avrupalılar'ın tutunamayacağını gördü. Almanya, İngiltere ve Fransa arasında Afrika'nın bu bölgesinin gayet medenice paylaşıldığını, sıranın paylarına düşen toprakların işgaline geldiğini, bu dönemde dayanışmaya girilmesini ve herkes bir diğerinin hakkına tecavüz etmeden işgali tamamlamalıydı. Kendi aralarında çıkacak düşmanca davranışların asıl düşmanları olan ve gelişen İslam'ın lehine olacağı ikazında bulunmaktaydı. Afrika'yı "medenileştirmek" için giriştiklerini iddia ettikleri amaçlarının aslında ticari menfaatler olduğunu ancak bunun düşmanın bertaraf edilmesinden sonra gerçekleşebileceği konusunda ısrar ediyordu. Yine İslam'ı zararsız hale getirmenin yolunun da müslümanlar arasında tefrika çıkarmak ve kendilerine düşmanca tavır içine girenleri ise fanatikle itham etmek suretiyle gerçekleşeceğine inandığını ifade etmekten çekinmemişti.⁸⁰

⁷⁹ Catherine Coquery-Vidrovitch, *Afrique noire permanences et ruptures*, Paris1985, Payot, s.245.

⁸⁰ E. Gentil, s.269-270.

Resim 2

1880-1900 yılları arasında Osmanlı Devletinin Afrika kıtasındaki
güney komşuları olan Çad Gölü bölgesindeki devletler

Resim 3

